

КОНЦЕПТ ПРАВА: СПРОБА СИСТЕМНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

К. ГОРОБЕЦЬ
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії держави і права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

Попередні зауваження

Наша спроба навести системну інтерпретацію концепту права не має на меті сформулювати «ще одну» дефініцію права чи створити передумови для надання такої дефініції. За своєю спрямованістю стаття більшою мірою тяжіє до аналітичної традиції юриспруденції, й тому вона присвячена не стільки формуванню концепту права, його визначенню чи практичному застосуванню, скільки тим структурам правового мислення, які зазвичай використовуються для цього. Отже, більша частина статті буде присвячена теоретичним і наукознавчим проблемам, які пов'язані з праворозумінням як конструкцією, що використовується для позначення сукупності інструментів, за допомогою яких здійснюються раціоналізація та концептуалізація права. Однак саме по собі праворозуміння не є основним предметом нашого аналізу й розглядається радше у зв'язку зі сформованою у вітчизняній (та в цілому пострадянській) традиції загальнотеоретичного і філософсько-правового дискурсу. Ключова проблема, що стоїть перед нами, — з'ясувати, які структури правового мислення використовуються, коли йдеться про концепт права, та як вони впливають на структуру самої юриспруденції.

Феноменологія права в пошуках концепту

Концепт права часто-густо розглядається в ракурсі феноменологічного підходу. Наприклад, до такої позиції тяжіють Є. Харитонов та О. Харитонova, коли пишуть, що «при характеристиці права (приватного права) як феномену культури (цивілізації) “концепт” — це сукупність (“жмут”) уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, які виникають у зв'язку з використанням терміно-поняття “приватне право”, супроводжують і характеризують його» [1, с. 36]. У цьому сенсі використання концепту для характеристики права тяжіє за своїм методологічним значенням до суб'єктних-об'єктних інтерпретацій правової реальності. Тут право починає розглядатися з точки зору передусім ментальних характеристик, що є вигідним при констатації ідеї правового плюралізму.

Показовими з точки зору феноменологічного розуміння концепту права виглядають також судження А. Овчиннікової, яка звертає увагу на специфіку інтерпретації концептів правової культури. Дослідниця пише: «сприйняття концептів наводить на думку, що осягнення правової культури є можливим лише крізь призму побудови їх системи, нанизування нових смислів. Тобто якщо поняття визначаються, то концепти переживаються, охоплюючи не лише логічний зміст, а й аспекти їх наукових, психічних, художніх, емоційних, різноманітних побутових ситуативних інтерпретацій» [2, с. 8].

Утім така концептуалізація права не повною мірою вписується в методологічні рамки наукового знання. Феноменологія права як шлях інтерпретації його концептів є можливою лише на рівні філософії права, яка не обмежена критеріями наукової раціональності. У цьому сенсі звернення до концепту права має базуватися на інших підходах. Найбільш відомим в юриспруденції варіантом концептуалізації права є англо-американська аналітична традиція, що бере початок від Дж. Остіна та сягає своєї вершини у працях Г. Харта. У цьому руслі розвивається ідея, що будь-яка спроба побудови загальної теоретичної конструкції права, яка претендує на універсальність, є конструюванням концепту права. Саме на це спрямовані наукові розвідки Г. Харта в його відомому «Концепті права», й які послідовно, хоча й не без критики свого учителя, сьогодні розвиває Дж. Раз.

Концепт права і структурна онтологія права

Поняття концепту є одним із центральних для системології — загального вчення про системи, яке охоплює своїм змістом усі загальні та спеціальні теорії систем [3]. Однак, на відміну від феноменологічного розуміння концепту, тут акцент робиться не на його інтерпретативних аспектах, пов'язаних із нашаруванням смислів і значень слова, а на логічних та методологічних властивостях теорій систем. Одна із загальних теорій систем (параметрична) використовує поняття концепту як одного із системних дескрипторів, що використовується поряд із структурою та субстратом. Отже, концепт — це смисл, в якому якась річ розуміється як система; структура — це системоутворююча властивість чи відношення; субстрат — сукупність елементів системи, тобто річ або речі, на яких відповідна система реалізується [4, с. 55–57].

Для системного методу, представленого параметричною загальною теорією систем, характерним є системне уявлення про об'єкт. Для того, щоб розглядати будь-яку річ як систему, потрібно визначитися з тим, в якому сенсі ця річ розуміється як система, тобто обрати релевантний потребам дослідження концепт. Проблема полягає в тому, що у більшості випадків уявлення про об'єкт як про систему відбувається несвідомо, оскільки системне мислення можливе і без використання системного методу (так само можна мислити логічно, не знаючи законів логіки). Зазвичай право сприймається як система «автоматично», без добору концепту, який би відповідав потребам та меті конкретного дослідження. Найбільш яскравим проявом цієї проблеми є парність категорій «система права» і «правова система», використання яких є типовим для пострадянської юриспруденції. Однак намагання співвіднести ці категорії за обсягом приречене на невдачу, оскільки вони відображають дві різні системи з двома різними концептами. Інакше кажучи, «система права» і «правова система» є двома різними варіантами системного уявлення про право: у першому випадку використову-

ється концепт нормативності, а в другому – цілісності (тобто зв'язності різних сфер правової реальності).

Отже, невизначеність концепту системного уявлення про право веде до некоректності сприйняття права як системи. Саме тому системна інтерпретація концепту права має базуватися на ідеї концептуального плюралізму, зміст якої можна охарактеризувати таким чином: для певного класу систем може існувати більше одного концепту, на основі яких вони будуються. При цьому важливо розуміти, що побудова систем на основі різних концептів передбачає різне структурування цих систем, а також їх різну субстратну характеристику. Одиничність вихідної системи забезпечується винятково за рахунок усталених в науковій спільноті правил «мовної гри»¹. Саме тому поняття права можна розглядати як плюралістичне не лише гносеологічно, а й онтологічно.

Праворозуміння: наукознавчий аспект

Отже, концепт права виявляється плюралістичним вже на етапі системного уявлення про нього. У межах структурної онтології права не може існувати єдиного концепту, на основі якого воно могло би бути представлене як система, а отже, в принципі не може існувати однієї (чи двох, десятих...) дефініції цього поняття. Саме тому не можна погодитися з тим, начебто неможливість єдиного визначення права пов'язана з тим, що не існує права «взагалі», й воно завжди виражене в конкретних явищах. Такий підхід, по суті, відмовляє праву у бутті поза своїми проявами. Поняття права є плюралістичним через те, що лише від дослідника залежить, з якої точки зору йому розуміти як систему (нормативну, натуралістичну, інституціональну, комунікативну тощо). Вибір концепту завжди є проявом свободи волі суб'єкта пізнання [5, с. 26].

Концепт є фактором смислоутворення, а тому системне уявлення про право на основі різних концептів зумовлює й різні варіанти бачення його структури та субстрату (кола феноменів, які включає в себе право). Пошук шляхів концептуалізації права пов'язаний із проблемою праворозуміння, яке постає як одна з фундаментальних методологічних основ сучасної юриспруденції. Щоправда, можна констатувати, що науковий статус праворозуміння є вкрай невизначеним, що зумовлює значні складнощі в побудові цілісної системи юридичного знання. Як видається, виявлення специфіки праворозуміння має базуватися саме на системному методі в осягненні концепту права².

У сучасній юридичній літературі праворозуміння трактують, виходячи з декількох позицій: як наукову парадигму, як методологічний підхід, як наукову школу. Видається за доцільне здійснити короткий огляд цих трьох основних

¹ Такий ракурс розгляду проблеми дозволяє пояснити, яким чином у рамках цілісного простору юридичного наукового дискурсу співіснують різні типи праворозуміння, незважаючи на те, що вони передбачають системне уявлення про право на основі зовсім різних концептів. Конвенційна характеристика поняття права забезпечує доволі високий поріг толерантності до можливого діапазону його інтерпретацій. Отже, уточнення концепту, на основі якого відбувається системне уявлення про право, стає актуальним лише при виявленні суттєвих розбіжностей у його розумінні.

² Одразу зауважимо, що праворозуміння розглядається у цій статті винятково з позицій наукового осмислення права. Ця проблема заслуговує на окремий аналіз, однак ми не поділяємо точки зору тих науковців, які виводять праворозуміння на рівень світогляду [6], оскільки такий підхід, по суті, отожднює праворозуміння з правосвідомістю, образом права тощо.

трактувань із тим, аби показати специфіку праворозуміння як засобу системної концептуалізації права.

Найбільш поширеним ракурсом розгляду праворозуміння є його інтерпретація як наукової парадигми. Для цього є деякі підстави. По-перше, будь-який тип та відповідні йому концепції праворозуміння, на відміну від юридичних теорій «середнього рівня», завжди претендують на універсальність, тобто на основі прийнятих в їх межах принципів і постулатів має існувати можливість пояснення усіх правових процесів та феноменів (у цьому плані характерною є позиція Ю. Оборотова щодо розгляду типів праворозуміння як «згустків правового знання» [7, с. 52]). По-друге, з точки зору історії юриспруденції можна помітити певні «зсуви» у бік того чи іншого типу праворозуміння — від юснатуралізму в Середні віки, через класичний позитивізм Нового часу та соціологізм першої половини ХХ ст. — до сучасних неопозитивістських та комунікативних концепцій (наприклад, у цьому ракурсі розглядає праворозуміння як наукову парадигму В. Лапаєва [8, с. 11–12]). Ідея розгляду праворозуміння у ракурсі наукових парадигм виражена в тому, що, як зазначає А. Токарська, «посткласичне праворозуміння <...> ґрунтується на сучасній — посткласичній — науці, яка заснована на зовсім іншій парадигмі раціональності» [9, с. 12].

Водночас розгляд праворозуміння як наукової парадигми не можна назвати точним з точки зору коректності вжитку самого поняття парадигми. Не звертаючись до детального аналізу проблем формування та зміни парадигм, які, очевидно, належать до сфери філософії науки, зауважимо лише, що можна розмежувати «сильний» та «слабкий» варіанти розкриття змісту цього поняття. У класичному, «сильному» сенсі, що був запропонований Т. Куном, використання ідеї парадигми завжди передбачає історичний ракурс розгляду наукового знання. Нормальний і революційний етапи розвитку науки передбачають, що одна парадигма змінює іншу в поясненні фундаментальних основ реальності. Утім для гуманітарних наук характерним є використання «слабкого» варіанта інтерпретації парадигми, який повертає нас до проблеми концепту права. Так, зазначається, що гуманітаристика використовує поняття парадигми як «прийнятий концепт системного уявлення» [10, с. 205], тобто просто як усталений і всіма прийнятий варіант інтерпретації вихідних понять та використання відповідних методів. Екстраполюючи ці судження на проблему концепту права і праворозуміння, можна відзначити два принципово важливих положення. «Сильний» варіант інтерпретації парадигми в юриспруденції застосовувати недоцільно хоча б тому, що основні типи та концепції праворозуміння не змінюють одна одну, а існують одночасно (розвиток юриспруденції у ХХ–ХХІ ст. переконливо це демонструє). «Слабкий» варіант інтерпретації парадигми більшою мірою пов'язаний із конвенційною характеристикою юриспруденції й навряд може служити точкою відліку для праворозуміння, оскільки виходить за межі наукового та філософського знання про право, охоплюючи різні культурні, мовні, релігійні та інші пласти¹.

Сприйняття праворозуміння як методологічного підходу є менш поширеним. Утім його часто розглядають як альтернативу «парадигмальному» ракурсу

¹ Наприклад, навряд чи доцільно називати парадигмою ісламську юриспруденцію, оскільки юридичне знання, яке формується в її рамках, виходить за межі критеріїв наукової раціональності та, власне, правового мислення.

розгляду проблеми концептуалізації права. Такої позиції дотримується А. Поляков, коли виокремлює природно-правовий, етатистський і соціологічний підходи [11, с. 62–69]. Показовими у зв'язку з такою інтерпретацією праворозуміння є дискусії довкола «широкого» і «вузького» підходів до розуміння права, що активно велися у дореволюційній та радянській юриспруденції. Характерним також є використання методологічної конструкції підходу В. Нерсесянцем при розбудові лібертарно-юридичної концепції праворозуміння [12, с. 3–5].

У цілому, поняття підходу не так сильно зобов'язує дослідника слідувати прийнятим у рамках наукового знання інтерпретаціям, хоча б тому, що воно допускає набагато більш широкий спектр тлумачень. Класичною є дефініція методологічного підходу, запропонована Е. Юдіним: «методологічний підхід — це принципова методологічна орієнтація дослідження, точка зору, з якої розглядається об'єкт вивчення (спосіб визначення об'єкта), поняття чи принцип, який скеровує загальну стратегію дослідження» [13, с. 160]. Таке бачення методологічного підходу яскраво демонструє, що праворозуміння недоцільно розглядати у цьому ракурсі. Передусім це пов'язано з більш широким спектром використання підходів у юриспруденції, навіть у тих дослідженнях, де проблема праворозуміння взагалі не ставиться, наприклад на рівні галузевих наукових дисциплін. Разом з тим використання цілої низки підходів — наприклад, герменевтичного, антропологічного, інституціонального тощо — не породжує відповідних типів чи концепцій праворозуміння.

Нарешті, інтерпретація праворозуміння у контексті наукових шкіл теж заслуговує на увагу, оскільки тут акценти переносяться з наукового статусу праворозуміння на його соціально-психологічні аспекти. Показовим тут є підхід С. Алаіс, яка використовує у своєму дослідженні поняття «природна школа права», «історична школа права», «психологічна школа права», «соціологічна школа права», «аналітична школа права», «інтегральна школа права» тощо [14]. Така позиція вирашно відрізняється від двох попередніх тим, що вона не прив'язує праворозуміння до типу наукової раціональності чи використовуваної методології, а прагне описати його з точки зору академічної соціології. Інша важлива перевага полягає в тому, що розгляд праворозуміння як наукової школи дозволяє зняти проблему типології праворозуміння. Якщо стояти на позиції існування трьох типів праворозуміння, в рамках кожного з яких розвиваються різноманітні концепції, то часто виявляється неможливим включення до цієї типології, наприклад, вчення історичної школи права чи теорію Л. Петражицького, оскільки вони виявляються рівновіддаленими від визнаних типів. Тут же будь-яка концепція праворозуміння, незалежно від її академічної успішності, сприймається як наукова школа.

Однак слід звернути увагу й на недоліки такого бачення праворозуміння. Найбільш очевидний із них полягає у невідповідності багатьох існуючих концепцій праворозуміння (не говорячи вже про його типи) тому змісту, який вкладається у поняття наукової школи. У науковій літературі в контексті формування різних концепцій праворозуміння часто використовують поняття наукової школи, але у більшості випадків для характеристики конкретних правових ідей. Наприклад, можна говорити про наукову школу Г. Кельзена, Г. Харта чи Є. Ерліха, проте некоректно говорити про школу юридичного позитивізму чи школу інтегральної юриспруденції хоча б тому, що вони є у певному сенсі без-

особовими та належать до «третього світу» як його розумів К. Поппер, тобто знаходяться за межами індивідуальної свідомості вченого чи групи вчених. Разом з тим існує значна кількість шкіл юридичного позитивізму, юснатуралізму, соціологізму та інтегральної юриспруденції, й вони є абсолютно нерівнозначними за своїм внеском у розвиток юриспруденції.

Концепт права і структура юриспруденції

Найбільш точним з точки зору відображення основних властивостей і функцій праворозуміння в юриспруденції є його розгляд як науково-дослідної програми в тій її інтерпретації, яка була запропонована І. Лакатосом. Не заглиблюючись у специфіку розуміння ним розвитку науки та його цікаву заочну полеміку з Т. Куном, слід зазначити, що основна відмінність науково-дослідних програм від парадигм полягає в тому, що вони існують синхронно. Це означає, що науково-дослідні програми розвиваються паралельно, конкуруючи між собою у поясненні реальності, яка належить до об'єкта тієї чи іншої науки. Своєю чергою, це не заперечує можливостей революційного розвитку наукового знання: науково-дослідні програми адаптуються до нових принципів наукової раціональності, не відмовляючись при цьому від своїх вихідних ідей та постулатів.

Такі властивості науково-дослідних програм якнайкраще пасують і типам праворозуміння. Дійсно, можна лише з високою часткою умовності говорити про те, що різні типи праворозуміння змінюють один одного як парадигми. Навпаки, вони існують одночасно, а конкуренція позитивістського та природно-правового типів, власне, створила той філософсько-правовий простір, в якому сьогодні відбувається наукова правова комунікація. Розвиваючись разом із юриспруденцією, ці типи набували рис, властивих новітнім критеріям наукової раціональності (наприклад, орієнтація на принципи додатковості, інтерсуб'єктності тощо). Формування неklasичної (постklasичної) парадигми юриспруденції уможливило розвиток ще однієї науково-дослідної програми: соціологічної. У перспективі може набуту статусу праворозуміння комунікативна концепція права. Їх ключова відмінність від наукових шкіл полягає у відсутності необхідності обов'язкового контакту між носіями певної наукової ідеї. Наукові школи завжди локалізовані у просторі, тоді як науково-дослідні програми розвиваються не за рахунок міжособистісного спілкування, а за рахунок існування відповідної наукової ідеї. Наприклад, юридичний позитивізм сформувався за рахунок полеміки різних груп юристів, які належали до різних шкіл та наукових традицій.

Саме розгляд праворозуміння з позицій науково-дослідних програм відкриває перспективи щодо системної інтерпретації концепту права. Системне уявлення права у вигляді певного концепту якраз формує «жорстке ядро» відповідної науково-дослідної програми. Як було показано вище, вибір концепту є проявом свободи волі дослідника, хоча у більшості випадків концептуалізація права відбувається в руслі відповідної наукової традиції. На думку І. Лакатоса, «жорстке ядро» науково-дослідної програми формують ті наукові ідеї, які мають принципове значення для її збереження. Виходячи з цього, кожен тип праворозуміння має містити у своїй основі таку ідею, яка в своїй сутності є сконструйованим концептом права. Спробуємо виявити логічні особливості структур правового мислення в різних науково-дослідних програмах, що зумовлюються відмінностями у системному уявленні про право.

Концепт права в юридичному позитивізмі

Оскільки юридичний позитивізм у тому чи іншому своєму різновиді є найбільш поширеним варіантом концептуалізації права, то слід почати саме з нього. Не має сенсу в тому, аби аналізувати вихідні постулати цього вчення з точки зору його руху від командної теорії Дж. Остіна через фундаментальні розробки Г. Харта до сучасних інтерпретацій, представлених працями Дж. Раза, Дж. Коулмена, М. Крамера та ін. У концептуальному плані більш цікавими є логічні засоби, які використовуються позитивістами при формуванні концепту права. Ідеться не про ті аргументи, які наводяться на користь інклюзивного чи ексклюзивного варіанта юридичного позитивізму, а про загальний підхід до структурування правового мислення. Тут примітною є стаття Дж. Коулмена «Структура юриспруденції» (2011), яка пропонує ретроспективний погляд на юридичний позитивізм з точки зору логічної аргументації. На його думку, можна говорити про існування шести відмінних підходів до конструювання змісту права: (1) тільки соціальні факти зумовлюють зміст права (змістом права виступають факти індивідуальної та групової поведінки та звичні, типові правила, які за певних умов санкціонуються як правові); (2) тільки нормативні (у тому числі моральні) факти зумовлюють зміст права (усе, що право вимагає, забороняє та дозволяє, залежить від того, що є добрим, бажаним, цінним чи морально належним); (3) і соціальні, і нормативні факти зумовлюють зміст права; (4) соціальні факти *необхідно* зумовлюють зміст права; (5) нормативні факти *необхідно* зумовлюють зміст права; (6) і соціальні, і нормативні факти *необхідно* зумовлюють зміст права [15, р. 62–68]. Відмінність між підходами (1)–(3) та (4)–(6) полягає в різних семантичних структурах. Позиції (4)–(6) наполягають на тому, що, якщо є право (незалежно від того, реально діюче чи вигадане), то воно *необхідним чином* має певне джерело свого змісту. Позиції (1)–(3) на цьому не наполягають. Вони визначають специфічне джерело правового змісту, але також допускають можливість, що воно може бути й іншим.

Стаття Дж. Коулмена містить детальний аналіз усіх шести позицій. Він показує, які з них більш прийнятні для інклюзивного позитивізму, а які — для ексклюзивного, і як вони можуть бути використані при обґрунтуванні чи, навпаки, спростуванні «тези про розмежування [права і моралі]» («*separability thesis*»). Однак основну ідею, яка так і не знайшла свого формулювання у цій статті та безпосередньо не виражена в останніх публікаціях представників позитивізму, і яка, на наше переконання, виражає концепт права у його позитивістській інтерпретації, може бути сформульовано так: *право не має власного змісту, тобто змісту, який не був би детермінованим жодними зовнішніми щодо правової системи факторами*. Дискусії позитивістів довкола того, які саме факти є чи обов'язково мають бути джерелом змісту правових норм, лише підтверджують ту тезу, що правові норми відрізняються від усіх інших правил і стандартів, що існують у суспільстві, не змістовно, а формально, а тому правові приписи є примусовими чи такими, що створюють зобов'язання з певної поведінки, незалежно від того, яка саме поведінка вимагається. Це і є «жорстке ядро» юридичного позитивізму, яке отримує різні інтерпретації в концепціях нормативізму, неонормативізму, ексклюзивного чи інклюзивного позитивізму, а також інших його різновидів. У цьому контексті розуміння правової норми за Г. Кельзенем

(«право — це первинна норма, що визначає санкцію» [16]) залишається хоча й сумнівним з точки зору функціонування правових систем, проте все ж показовим для структур правового мислення, що використовуються у позитивізмі.

Наукове «розгортання» цього концепту в різновидах юридичного позитивізму, формування «захисного поясу» науково-дослідної програми (який, на наш погляд, складається з концепцій праворозуміння як варіантів інтерпретації його «жорсткого ядра») та інституціоналізація відповідних позитивних і негативних евристик (загальновідомо, що методи аналітичної філософії розглядаються позитивістами як найбільш прийнятні, тоді як діалектика чи феноменологія ними зазвичай відкидаються) можуть бути предметом окремого дослідження.

Юснатуралістичні інтерпретації концепту права

Визначення наукового статусу природно-правової науково-дослідної програми є більш складним завданням, аніж у випадку з юридичним позитивізмом. Це пов'язано з тим, що основні ідеї природного права лежать за межею юридичного знання у його суто науковому сенсі й мають статус філософсько-правових (а подекуди просто філософських) концепцій¹. Із урахуванням цієї обставини розгляд структурних особливостей юснатуралізму може бути обмежено тими теоріями, які сформувалися під впливом ідей Л. Фуллера та Р. Дворкіна в англо-американській традиції й Г. Радбруха та ін. — в європейській традиції (остання при цьому має яскраво виражений філософсько-правовий характер).

Характерною рисою природно-правових концепцій є їх спрямованість на пошук безумовних складових права, що можна побачити і в об'єктивістських, і в неокантіанських, і в екзистенціальних, і в психоіраціоналістичних та інших їх різновидах [17]. Саме тому звернення до проблеми конструювання концепту права в юснатуралізмі демонструє, що його може бути сформульовано прямо протилежно формулюванню концепту позитивізму: *право завжди містить у собі стандарти, принципи, ідеї або інші складові, які не залежать від зовнішніх чинників*. Інакше кажучи, право має свій незалежний зміст, а тому правові норми (й інші елементи правової системи) відрізняються від усіх інших правил не лише формально, а й змістовно. Отже, зміст права залежить не лише від соціальних чи нормативних фактів, які у відомому сенсі є зовнішніми щодо правової системи, а й від тих ідей, існування яких у самому праві робить його соціальною системою, змістовно відмінною від інших соціальних систем. Ця теза яскраво виражена у відомій «формулі Радбруха»: «правові розпорядження неможливо визнавати дійсним правом, якщо вони настільки очевидно суперечать фундаментальним принципам справедливості, що суддя, який побажав би їх застосувати замість права, сформував би неправо... Коли несправедливість закону стає нестерпною, він мусить відступити перед справедливістю» [18, с. 89]. Справедливість є ціннісною та змістовною характеристикою права, незалежно від того, що приписують закони.

Дещо інакше розкривається цей концепт в англо-американській традиції. Наприклад, зміст правової моралі Л. Фуллер розуміє як «природні закони, влас-

¹ Недарма в юридичній літературі зустрічаються найменування цього типу праворозуміння, які дозволяють констатувати його суто філософсько-правову спрямованість, наприклад, філософське праворозуміння, аксіологічне праворозуміння тощо.

тиві (курсив мій. — К. Г.) особливому різновиду людської діяльності, яку я охарактеризував як “справу, спрямовану на підпорядкування поведінки людини керівництву правил”» [19, с. 118]. Розгляд цієї групи природних законів саме як властивих праву (і це підкреслюється ще й тим, що він називає їх сукупність процедурною теорією природного права), а не таких, що зумовлюють його зміст, дозволяє стверджувати, що Л. Фуллер використовує наведену вище інтерпретацію концепту права.

Дещо складнішою є ситуація з правовою концепцією Р. Дворкіна, полеміка якого з Г. Хартом, на думку дослідників, якраз і зумовила виникнення інклюзивної та ексклюзивної версій юридичного позитивізму [20, с. 81]. Однак і в ранніх працях, присвячених проблемі розмежування правил і принципів, і в більш пізніх інтерпретаціях права як цілісності Р. Дворкін сповідує одну генеральну ідею: принципи права становлять зміст права незалежно від того, який існує корпус правових норм. Таким чином, намагаючись спростувати ідею правила визнання, Р. Дворкін наполягає на тому, що дійсність принципів залежить не від їх походження, джерела чи форми, а від їх змісту, який є морально-етичним¹.

Тут цікавим є те, що з методологічної точки зору позитивізм та юснатуралізм в англо-американській юридичній традиції мало чим відрізняються. На це сміливо звернув увагу Дж. Коулмен, хоча сам він не був упевнений у тому, що його висновки є правильними [15, р. 43]. Однак розгляд позитивістських та юснатуралістських інтерпретацій концепту права демонструє цікаву тенденцію: джерело змісту права в обох випадках (за незначними винятками) опиняється винесеним за межі правової системи. З цієї точки зору, сучасний юснатуралізм, протиставляючи себе позитивізму юридичному, є позитивістським методологічно.

Концепт права у соціологізмі як відмова від проблеми змісту

Якщо визначальними для побудови концепту права у позитивізмі та юснатуралізмі так чи інакше є проблеми його змісту або джерела такого змісту, то соціологічний тип праворозуміння взагалі не ставить цю проблему, що часто ускладнює його логічний аналіз. Дійсно, навіть побіжний аналіз соціологічних концепцій показує, що ідеї, які сповідують їх автори та прихильники, складно звести до спільного знаменника. Це пояснюється тим, що соціологічне праворозуміння взагалі не ставить питання про те, чим є право, акцентуючи увагу на його проявах. Розгляд права як соціального факту (право «у житті», що, за Р. Паундом, протистоїть праву «у книгах») знімає проблеми змісту та форми права, його меж тощо, оскільки вони виявляються другорядними. Чи означає це, що сконструювати логічно прийнятний для соціологізму концепт права неможливо?

Як видається, точкою відліку при розгляді соціологічного праворозуміння як цілісної науково-дослідної програми, що розвивається довкола єдиного кон-

¹ Наприклад, це помітно, коли Р. Дворкін зазначає: «деякий принцип є правовим, якщо він фігурує в найбільш розумній теорії права, яка запропонована як виправдання сформульованих у явному вигляді матеріальних й інституціональних норм, що діють у певній юрисдикції» [21, с. 102], тобто критерій належності принципу до права є суто логічним, а не змістовним. Далі залежність віднесення принципів до правових за суто функціональним чи генетичним критерієм стає помітною іще більш яскраво (див., наприклад, [21, с. 104, 110] та ін.)

цепту, має бути ідея ефективності. Вона простежується й у Є. Ерліха, для якого поділ норм на первинні та вторинні є варіантом відходу від законодавчого права, і у Р. Паунда з його акцентом на рішеннях судів та адміністрації, що конструюють правопорядок, і у Л. Дюгі з його баченням інституційного плюралізму. Однак прагнення вийти у розумінні права за рамки правил, що встановлюються сувереном, неодмінно передбачає постановку питання щодо розмежування правового і неправового. В. Лапаєва звертає увагу на те, що критерієм правового в соціологічному типі праворозуміння виступають не формальні критерії, як у випадку з позитивізмом, і не відповідність іманентним правовим ідеалам, як у випадку з юснатуралізмом, а умовна «сила» регулятора. Той регулятор, який у конкретний період домінує у своїй силі, є правом [8, с. 68].

Виходячи з цього, логічне конструювання концепту права у його соціологічній інтерпретації базується на відносній цінності права «офіційного». Звідси, концепт права може бути сформульовано так: *«правовий характер правил базується на ефективному та сильному (в розумінні відповідної соціальної групи) механізмі примусу»*. Із цього концепту випливає, що в усіх різновидах соціологічного праворозуміння право трактується ситуативно, і з точки зору «зовнішнього спостерігача» встановити чітку межу між правом і неправом неможливо, адже ця межа є динамічною й залежною від цілої сукупності суб'єктивних чинників (у різних ситуаціях правом може вважатися релігійна норма, корпоративний статут, звичай тощо).

Чи є можливою інтеграція концептів права?

Розглянуті типи концептуалізації права пропонують доволі широкий простір для інтерпретацій, що й уможлиблює існування цілої низки концепцій праворозуміння в межах того чи іншого його типу. При цьому спокусливою є ідея пошуку такого концепту, який би дозволив показати структуру права одночасно з точки зору усіх трьох науково-дослідних програм. Тут цікавим є проект інтегрального праворозуміння. Не вдаючись у детальний аналіз усіх існуючих інтегральних концепцій, варто підкреслити ту обставину, що з точки зору системного методу один концепт, як правило, формує одну систему, а використання різних концептів формує різні системи¹. Отже, як науковий проект інтегральне праворозуміння стає можливим лише у тому випадку, коли системне уявлення про право допускає логічне поєднання аналізованих вище концептів. На нашу думку, такий концепт є неможливим. Інтеграція смислів права у пошуку всеохоплюючого варіанта його концептуалізації є, у більшості випадків, спробою розширити методологічну базу юридичного позитивізму, «нанижуючи» на нього окремі елементи юснатуралістичного чи соціологічного праворозуміння (так з'являються концепції реалістичного позитивізму, ціннісно-нормативного праворозуміння тощо). Але при цьому не можна говорити про інтеграцію концептів права. З точки зору теорії систем, такий аналіз права є *комплексним*, а не *системним*. Відмінність між комплексністю і системністю виражається в тому, що у першому випадку відбувається осмислення феномену з точки зору розгляду

¹ Більш детально ця проблема розкривається у контексті методологічного аналізу принципу плюралізму (див.: [22]).

його як системи у різних смислах без створення цілісної системи зі своїм концептом. Якраз такий підхід можна спостерігати в інтегральних теоріях¹.

Саме тому, на нашу думку, слід відрізнити інтегральні проекти комплексного розгляду права від спроб створити методологічну модель, де відмінності між концептами принаймні частково втрачають значення. До таких спроб можна віднести комунікативну концепцію права, яка базується на ідеї інтерсуб'єктивності та пропонує розгляд права з точки зору його дуальної природи [24]. Однак комунікативна концепція права на сьогодні є радше онтологічною основою праворозуміння, аніж його самостійним типом, і через те ідея дуалізму має більшою мірою онтологічне, аніж гносеологічне значення. Водночас проблема комплексності (а отже, певної механістичності) інтегральних проектів має не-онтологічний статус, а тому комунікативна концепція права не може повною мірою її вирішити.

Висновки

Проблематика концепту права, його інтерпретацій з точки зору розгляду праворозуміння як науково-дослідної програми є перспективною не лише у ракурсі виявлення структури юриспруденції, а й з позицій формування її сучасної парадигми. Відмінності між концептами, що зумовлюють суттєві розбіжності у сприйнятті будови правової реальності, є неодмінними супутниками правового дискурсу. Концепти виступають ідеями, що структурують знання про право, створюючи передумови для його розгляду як системи. Таке структурування є основним критерієм цілісності, зв'язності юриспруденції в цілому та правової теорії зокрема. Різні варіанти системного уявлення про право пропонують альтернативні та такі, що конкурують між собою, наукові концепції, змістовне наповнення яких і створює сучасний правовий дискурс.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. Харитонов Є. О. Категорія «концепт» та її методологічне значення при визначенні та характеристиці права / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova // Розвиток методології сучасної юриспруденції : матеріали Четверт. наук. конф. (м. Одеса, 27–28 березня 2015 р.) ; за ред. Ю. М. Оборотова. — Одеса : Фенікс, 2015. — С. 34–39.
2. Овчинникова А. Концепты правовой культуры: понятие, структура, содержание / А. Овчинникова // Юрид. вісн. — 2014. — № 3. — С. 6–11.
3. Уёмов А. Общая теория систем для гуманитариев / А. Уёмов, И. Сараева, А. Цофнас. — Варшава : Wydawnictwo Universitas Rediviva, 2001. — 276 с.
4. Цофнас А. Ю. Теория систем и теория познания / А. Ю. Цофнас. — Одесса : Астропринт, 1999. — 308 с.
5. Цофнас А. Ю. Структурная и натуральная онтология / А. Ю. Цофнас // Вісн. Одес. нац. ун-ту. Сер. : Філософія. — 2007. — Вип. 12. — № 13. — С. 21–30.
6. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. — 2010. — №. 4. — С. 10–21.

¹ Коли Г. Дж. Берман пише: «якщо визначати право як діяльність, як процес законотворчості, судового розгляду, правозастосування й інших форм надання правового порядку суспільним відносинам через офіційні й неофіційні моделі поведінки, то його політичний, моральний та історичний аспекти можуть бути зведені воедино» [23, с. 16–17], то звертає на себе увагу його прагнення поєднати різні аспекти права не шляхом формування єдиного концепту, а шляхом паралельного використання різних концептів.

7. *Оборотов Ю.* Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // *Право України.* — 2010. — № 4. — С. 49–56.
8. *Лапаева В. В.* Типы правопонимания: правовая теория и практика / В. В. Лапаева. — М. : Рос. акад. правосудия, 2012. — 578 с.
9. *Токарська А. С.* Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. : 12.00.12 «Філософія права» / А. С. Токарська. — К., 2008. — 35 с.
10. *Цофнас А. Ю.* Гносеологія : учеб. пособие / А. Ю. Цофнас. — 2-е изд., исправ. и доп. — Одесса : Наука и техника, 2011. — 248 с.
11. *Поляков А. В.* Общая теория права: Феноменолого-коммуникативный подход : курс лекций / А. В. Поляков. — 2-е изд., доп. — СПб. : Юрид. центр Пресс, 2003. — 845 с.
12. *Нерсисянц В. С.* Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства / В. С. Нерсисянц. — М. : Норма — Инфра-М, 1998. — 288 с.
13. *Юдин Э. Г.* Методология науки. Системность. Деятельность / Э. Г. Юдин. — М. : Эдиториал УРСС, 1997. — 440 с.
14. *Алаіс С. І.* Проблема праворозуміння в основних школах права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. : 12.00.01 «Теорія та історія держави і права ; історія політичних і правових учень» / С. І. Алаіс. — К., 2003. — 20 с.
15. *Coleman J. L.* The Architecture of Jurisprudence / J. L. Coleman // *Yale Law Journal.* — 2011. — Vol. 121. — Issue 2. — P. 2–80.
16. *Кельзен Г.* Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості / Г. Кельзен ; пер. О. М. Мокровольський. — К. : Юніверс, 2004. — 495 с.
17. *Четвернин В. А.* Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин. — М. : Наука, 1988. — 144 с.
18. *Радбрух Г.* Законне неправо та надзаконне право / Г. Радбрух // *Проблеми філософії права.* — 2004. — Т. II. — С. 83–94.
19. *Фуллер Л.* Мораль права / Л. Фуллер ; пер. Т. Даниловой ; под ред. А. Куряева. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : ИРИСЭН, 2007. — 306 с.
20. *Чурносков И. М.* Правовая концепция Рональда Дворкина : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / И. М. Чурносков. — М., 2014. — 254 с.
21. *Дворкин Р.* О правах всерьез : пер. с англ. / Р. Дворкин ; под ред. Л. Б. Макеева. — М. : РОССПЭН, 2004. — 392 с.
22. *Горобець К. В.* Системний плюралізм: до проблеми методології порівняльного правознавства / К. В. Горобець // *Філософія порівняльного правознавства : зб. наук. пр. / за ред. О. В. Кресіна.* — К. ; Львів : Ліга-прес, 2015. — С. 461–470.
23. *Берман Г. Дж.* Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Дж. Берман. — 2-е изд. — М. : Инфра-М — Норма, 1998. — 623 с.
24. *Максимов С.* Дуальність права / С. Максимов // *Право України.* — 2010. — №. 4. — С. 36–42.

Горобець К. В. Концепт права: спроба системної інтерпретації

Анотація. У статті здійснено спробу логічного аналізу концепту права як основи для системного уявлення про нього. Обґрунтовано науковий статус праворозуміння як науково-дослідної програми. Три основні типи праворозуміння базуються на трьох відмінних варіантах концептуалізації права. Доведено, що концепт права в юридичному позитивізмі виражено в ідеї відсутності у права власного змісту. Юснатуралістичні інтерпретації концепту права виражені в констатації наявності в ньому власного (незалежного) змісту. Соціологічне праворозуміння у ролі концепту використовує судження про максимальну ефективність регулятора. Показано,

що інтегральні проекти інтерпретації права не пропонують самостійного концепту права, у зв'язку з чим вони не можуть претендувати на статус праворозуміння.

Ключові слова: концепт права, праворозуміння, науково-дослідні програми, юридичний позитивізм, юснатуралізм, соціологічне праворозуміння, комунікативна концепція права.

Горобець К. В. Концепт права: попытка системной інтерпретації

Анотація: В статті предпринята попытка логического анализа концепта права как основы для его системного представления. Обоснован научный статус правопонимания как научно-исследовательской программы. Три основных типа правопонимания базируются на трех отличных вариантах концептуализации права. Доказано, что концепт права в юридическом позитивизме выражен в идее отсутствия у права собственного содержания. Юснатуралистические интерпретации концепта права выражены в констатации наличия в нем собственного (независимого) содержания. Социологическое правопонимание в качестве концепта использует суждения о максимальной эффективности регулятора. Доказано, что интегральные проекты интерпретации права не предлагают самостоятельного концепта права, в связи с чем они не могут претендовать на статус правопонимания.

Ключевые слова: концепт права, правопонимание, научно-исследовательские программы, юридический позитивизм, юснатурализм, социологическое правопонимание, коммуникативная концепция права.

Gorobets K. The Concept of Law: An Attempt of Systematic Interpretation

Summary. The article is aimed to logical analysis of the concept of law as the basis for its system representation. A scientific status of comprehending of law as the research program is explained. Three major types of comprehending of law based on three different ways of conceptualizing the law. It is established that the concept of law in legal positivism is expressed in the idea that law does not have its own content. Iusnaturalistic interpretations of the concept of law are expressed in a statement that law always has its own (independent) content. Sociological type of comprehending of law uses the concept of law as judgment of maximum efficiency. It is established that integral projects of interpretation of law does not offer an independent concept of law and therefore they cannot be regarded as a type of comprehending of law.

Key words: concept of law, comprehending of law, research programs, legal positivism, iusnaturalism, sociological comprehending of law, communicative theory of law.